

ОСТАННІЙ ВІРШ Т. ШЕВЧЕНКА: ЛІРИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Стаття присвячена філософським ідеям останнього вірша Т. Шевченка. У ньому поет говорить про сенс життя і смерті. В поетичному слові поєднуються матеріальна та "небесна" правда. Автор аналізує біографічні підстави Шевченкових ідей і мистецький зміст вірша.

Ключові слова: лірика, ідеал, життя, вічність.

Статья посвящена философским идеям последнего стихотворения Т. Шевченко. В нем поэт говорит о смысле жизни и смерти. В поэтическом слове объединились материальная и "небесная" правда. Автор анализирует биографические основы идей Шевченко и художественную сущность произведения.

Ключевые слова: лирика, идеал, жизнь, вечность.

This article deals with philosophic ideals in the last poems by T. Shevchenko. The poet relate about sense of life and death. Material and "sky" truth unite in the poetic word. Author analyses the biographic bases of Shevchencko's ideals and art means.

Key words: lyrics, ideal, life, eternity.

Пам'ять про смерть спонукає глибше збагнути закони життя.

Біблія проголошує, віками звертаючись до цілого людства, закликає, серед іншого, – "щоб усі дні життя свого пам'ятати день свого виходу з єгипетського краю" (Второзаконня, 16: 3). Єгипетський полон – це не тільки смуга біблійної історії. Це ще й символічне означення нашого земного життя, неодмінно позначеного випробуваннями, стражданнями, печаллями, а смерть постає як момент переходу до буття вічного, досконалого, як вихід на новий виток існування. "Смерть – велике таїнство. Вона – народження людини із земного тимчасового життя у вічність", – як писав відомий богослов XIX ст., єпископ Ставропольський Ігнатій (Брянчанинов) [2, 69]. Багато страждань по блуканнях чужиною – землею "долиною темряви" зазнає людська душа. А наскільки болючіше страждає душа великого поета! Адже саме видатні геніальні митці стають виразниками тієї скорботи, якої зазнає людство протягом всього свого існування. І слово їхнє намагається подолати смерть і тлін, робить печаль світлою, відкриває перспективу віри у незнищенність добра, у Господне "мздовоздаяння" за всі добрі справи.

Про повернення до вічного дому, повернення блудного сина, який ходив неправдивою чужиною, і йдеться у філософському вірші Тараса Шевченка "Чи не покинуть нам, небого...", написаному в лютому 1861 року. Це остання відома нам поезія Шевченка. Як усі "Кобзарі" відкриваються першим відомим (за хронологією) твором – "Причинною", так завершуються вони цим віршем, власне, можна сказати, – автореквіємом, "самопоминанням". Вірш позначено передчуттям скорого відходу поета за земні обшири. Його рядки беруть у полон читача своєю непідкупною щирістю, тонким ліризмом та мозаїчним розмаїттям почуттів.

Поетова душа настраждалася, зазнала втоми, недуг фізичних і душевних. Філософія поета наряджена в шати фольклорного сприйняття світу, в систему знаків простонародної свідомості, що вихо-

дить із повсякденних реалій... Пронизує Шевченкову творчість як поетичну, так і прозову (наприклад, повість "Наймичка"), тема чумацтва. І не випадково відхід в інший світ уявляється як шлях чумацької валки: "...Заходиться риштувать / Вози в далекую дорогу". До своєї подруги-"сусідонки", до музи лагідно звертається поет:

*"На той світ, друже мій, до Бога,
почимчикуєм спочивать..."*

Шевченко завжди тонко відчуває діалектику єдності життя і смерті. Для поета не прихована віталізація смерті, себто уявлення про цей онтологічний перехід як про постійне перетворення старого життя в нове. Помітно натяк на вічний рух, присутнє передчуття нового становлення й нового буття, вічного існування. Щось фактично Сізіфове проглядає у зусиллях всякої людини, а тим більше великого поета... Без надії сподіватися! Нести важкий камінь буття, хоча повстають на душу помисли марноти, сумніву, відчаю, зневіри...

Шевченко – непереможний оптиміст, навіть коли описує тяжкі, темні сторони буття, коли говорить про страждання людини, народу чи цілого людства. Його великий гуманізм проявляється часом у контексті, де зовсім не сподіваєшся знайти філософське піднесення. Так, у згаданій "Наймичці" (повісті), описуючи просту і, зрештою, буденну картину сільських обжиків, поет зупиняється своїм вдумливим оком та словом на картинах жнивварської праці. Він пише: "Живуча и деятельна натура человека! С утра до вечера на солнце, без малейшей тени, с утра до вечера, согнувшись, жнет бедная жница. И что же? Настал вечер – идет домой, поет, а дома, не успела повечерять, опять на улице или в саду, и опять поет и поет, не умолкая до рассвета. С рассветом опять за серп и на ниву, и снова целый день на солнце, согнувшись целый день, как ни в чем не бывало..." [1, 287].

Ця бідна жниця, думається – людська душа. Палить її нещадне сонце, обдувають вітри, мочать дощі, зігнута вона, втомлена й виснажена, але рятує її пісня і рятує те золоте зерно, яке складає вона для "невидимих комор Всесвіту", як значно пізніше скаже про письменницьке призначення український прозаїк-шістдесятник Володимир Дрозд... Хай на кам'янистому й висохлому ґрунті сіє поет, але він все одно сподівається на багатий врожай, який не пропаде у світі й тимчасовому, і вічному.

Страждання поета велике й величне. В іншому вірші – "Якби з ким сісти хліба з'їсти", пронизаному темою страшної, катастрофічної самотності, він говорить про свою смерть однознанно. "Деся його убито, сердешного, на чужині..." [1, 256]. Убили чужина, самотність, безнадія, неможливість досягти простого людського щастя... А може, вбито, як на полі бою, як духовного воїна, що загинув за світлі святі ідеали? "О горе, горенько мені!" – вигукує автор вірша...

Але повернемося до аналізованої поезії. Вона пронизана, якщо можна так сказати, симфонічним принципом. Колись такий принцип (у повоєнний час) композитор П. Козицький віднайшов у філософському вірші-реквіємі П. Тичини "Похорон друга". Йдеться про переплетіння двох магістральних мотивів – мінорного та мажорного. "Усе міняється, оновлюється, рветься", – якщо казати словами поета ХХ-го століття. А поет ХІХ-го віку також відчуває на собі, на своїй душі – і напливи смутку-зневіри, і світло оптимістичного сподівання:

*Втомилися і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!.. [1, 257].*

Та щось немає доволі переконливої веселості у цих словах, бо такі справді "покидаємо діла", і такі справді грізно виглядають і невідомість урочої та страшною години, і велично-сувора справедливість Божого суду, і "простий", хоч непоояснюваний людський трепет перед незвіданою межею, яку всякій людині, за Біблією ж, доводиться звідати тільки один раз у житті... І тут тональність "погодження" з відходом, примирення перед неминучим кінцем земного буття змінюється: це підкреслюється переходом на жвавіший, мажорніший (конкретно, хореїчний) ритм:

*Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано –
Походимо, посидимо –
На сей світ поглянем...*

Бо світ таки "широкий", "високий", "веселий", "ясний", "глибокий"... Бо справді: ще поетова душа не до кінця увібрала в себе, щоб відтворити неповторно й барвисто, красу і велич *цього світу*, не все ще сказано, не все осягнуто і, можливо, нема ще внутрішньої готовності покинути сей світ, який так любив поет!

Та чи любив стражденного поета *цей світ*? Чи був він до нього лагідний? Якщо згадати як промовисто-показову біографію Шевченка, так і життєписи багатьох інших поетів, то вони, на відміну від сучасних "мазунчиків" примхливої й незаслуженої теперішньої літературної слави, були ніби "підкреслено неуспішними"... Мали своїми статками й гонопарами не похвалу людську, що "мов трава польова", не оплески, а тюрму, заслання, наклепи, фізичні й душевні страждання, бідність, самотність... Біографи згадують, що буквально за місяць до смерті Тарас

Григорович купив собі кишенькового годинника й по-дитячому радів цій розкішній покупці, яка, можливо, вперше стала доступною для нього за все його сорокасемилітнє життя. Так і не збулися, як відомо, мрії митця про ошатну хатку під зеленим дахом, ескіз якої він намалював, про добру лагідну господиню, діток, садочок і "тихий рай" на рідній землі...

Не судилося. Мабуть, тому, що основну нагороду уготував поетові Господь і на тому світі, і в вічній пам'яті грядущих поколінь. У багатьох великих їхня посмертна доля набагато щасливіша за прижиттєву, що, зрештою, сказав М. Гоголь, підкреслюючи: "Моє ім'я після мене буде щасливішим за мене...". І це гірка, але мудра духовна правда. По-земному щасливим може бути талант. А от *геній*... Щасливий геній?.. Це все-таки просто талант. Геній не може бути влаштований комфортно: тому що іманентно він виринає духом із тих рамок, в які поставлений географічно чи хронологічно. Він часто незрозумілий сучасникам, його оцінюють лише наступні покоління...

Останній вірш Т. Шевченка не сповнений якимись надзвичайними образами. Це – все ті символи-явища, які в природі кожен із нас теоретично може бачити щодня. Як зорі, що плывуть по небу (підкреслюється їхня "безвічність", і це відсилає нас до інтродукції "Гайдамаків", до образу того місяця, який "пливе" по бездонному вічному небу, як плыв над стародавніми вавілонськими садами і буде плити над нашими нащадками)... Всі ми тут – минущі. Минущі навіть небо і земля, але людина-творець переживає у своїй творчості досвід вічності, момент сполучення, духовного причастя до Надособи Творця, вічного Бога, і до Його вічного духовного царства.

Цікаво, що в образній системі вірша Т. Шевченко свідомо чи несвідомо використовує традиції барокової метафоричної орнаменталізації. Адже, як відзначають дослідники, в українському бароко не було різкої антитетичності, антагонізму між християнськими образами й культурними знаками античної доби. Як писав В. Пахаренко, "бароко утвердилося в українській літературі без жодного опору і боротьби, просто для того давно вже був готовий духовний ґрунт..." [6, 36]. Бог Т. Шевченка, безперечно, християнський Бог. І свою "подруженьку святую" – власну поезію, він закликає помолитися Господу, а вже потім тихенько рушити "в далеку дорогу"... А речі, ближчі до земного й побутового, Шевченко зашифровує стилістичними прийомами, що в свою чергу закорінені в античну міфологію. "Поки те, та се, та оне...", – поет із печальною іронією говорить про необхідність сходити "на ралець до Ескулапа", себто наявне іронічно-недовірливе сподівання – а можливо, лікарі ще допоможуть?.. Чи не одурить він "Харона і парку-пряху?..."

Як і у випадку з Миколою Гоголем, навряд чи "ескулапи" (московські, чи петербурзькі, та навіть і рідні) могли б уже допомогти... Згадує біограф Л. Жемчужников: "Здоров'є поета-художника видимо

разрушалось. Грусть и душевная тоска, недовольство собою, недовольство жизнью одолевали его. Он редко смотрел в глаза... На горизонт его надвигалась мрачная туча и уже понесло холодом смертельной болезни на его облитую слезами жизнь. Он все еще порывался видаться с друзьями, все мечтал поселиться на родине... И чувствовал себя все хуже" [3, 2–3].

Друзям Шевченко казав: "Ось пропадаю. Бачите, яка ледащиця з мене зробилася". Він жалівся на біль у грудях, на брак повітря, на недовість ліків, а потім говорив (за спогадами російського письменника М. Лескова): "Ну, годі про мене. Розкажіть мені краще, що доброго на Україні". І Лесков далі пише: "Говоря о Малороссии и о своих украинских знакомых, поэт видимо оживал...". А на столі перед ним лежали аркушки складеного ним "Малоросійського букваря". "Видно было, что эта книжка очень его занимает и очень беспокоит". – "От якби до весни дотягнути та на Україну, там би може й полегшало, там би ще хоч трошки подихав..." [5, 314–315]. Надходить день народження Шевченка, йому приносять вітання, телеграми. "Спасибі, що не забувають", – важко, але з іскорками непереможної радості говорить поет.

А поки до... відходу, поки б "химерили" лікарі, поет пропонує "творити епопею" – і знову ж таки, іронія не покидає його. Він говорить про те, як вони б із музою "гекзаметри плели / Та на горище б однесли / Мишам на снідання. А потім / Співали б прозу, та по нотах, / А не як-небудь...". Отже, іще б продовжувалась діяльність, лунало б слово, звучав би спів!..

І далі у вірші згадується широкий Дніпро, який уже, очевидно, перетікає для поета у підземні Стікс та Флегетон; і знову дивовижно виринає давня мрія про хатку, садочок, а муза вже стає дівчиною-красунею, і звучить мотив передбачення: поет уявляє, як колись, в тій безмежній вічності, буде він звертатися своєю, вже нічим не скутою, думкою, на землю, в ті часи, які ще є сьогоднішніми...

Мотив "слави святої" не несе в собі ані тіні якоїсь пихи, гордості, марнославства. У біблійній мові, між іншим, поняття "слава" має значення не слави як такої, а більше якогось неземного світла, відчуття певної духовної благодатності, якогось райського стану. Шевченко, який часто поетичною думкою апелював до Святого Письма, говорить про "славу святу", як те вічне достоїнство богоданого вогненного слова, з яким він перепливе ріку забуття. Себто: сподівається на вічність свою у Слові, на вартість зробленого, на невмирущість свого людського *словесного* ества...

...Напередодні смерті, перед останньою ніччю, Шевченка відвідали його двоє друзів... Знайшли вони його дуже хворим. Він сидів на ліжку, не світлячи світла. Було йому дуже тяжко. Тарас Григорович сказав: "Мені хо-

четься говорить, а говорить трудно...". Його залишили самого. Зійшов Тарас Григорович в майстерню, де тепер у Петербурзі музей... "Охнул, упал, и в половине 6-го нашего дорогого, родного поэта не стало!.." [4, 314].

І стало теперішнім, а потім і минулим часом те, про що говорив в останньому відомому нам вірші поет. Минуло його земне життя. "Дніпро, Україну згадаєм, / Веселі селища в гаях, / Могили, гори на степах – / І веселенько заспіваєм...". Словами про пісню закінчилася Шевченкова *лебедина пісня!* Вірш, звернений до своєї музи, поезії, своєї "небоги", яка, проте, простим селянським квітучим вінком дорівнялася до вартості царської діадеми.

"І веселенько заспіваєм"! Пісня Тарасова не змовкає понині, й не змовкне, доки стоятиме світ.

Але чи гідні ми Шевченкових заповітів, Шевченкового слова? Не раз уже проголошували, що "сім'я вольна, нова", яку проголошував Шевченко, настала – "тоді" чи ось "тоді". Не настала вона ще й понині...

Але ми віримо, що Шевченкові мрії збудуться. І наша земля засіє доброю долею, доброю славою, квітучими садами, родючими полями й прекрасними щасливими людьми.

1. *Шевченко Т.* Усі твори в одному томі. – К., 2006. Далі цитуємо твори Т. Шевченка за цим виданням; 2. *Игнатий (Брянчанинов)*, епископ. Сочинения. Т. 3. Аскетические опыты. Слово о смерти. – Санкт-Петербург, 1905 (Репринт: М., 1991). 3. *Жемчужников Л.* Воспоминания о Шевченке // Основа. – 1861. – Березень. 4. *Лазаревский А.* Последний день жизни Т. Г. Шевченко / Биография Т. Г. Шевченка за спгодами сучасників. – К., 1958. 5. *Лесков Н.* Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко // Русская речь. – 1861. – № 21. 6. *Пахаренко В.* Нарис української поетики. – К., 1997.